

РЕЧ ПРКА

Минуло је шест деценија откако је Одлуком Министарства просвете Народне Републике Србије, 24. априла 1948. године, у Нишу формирано архивско средиште. Тако је званично отпочела организована друштвена брига и старање о писаним документима. У нишком Архиву чува се 4.000 дужних метара архивске грађе, која обухвата све области друштвеног живота – управу и јавне службе, правосуђе, просвету, привреду и банкарство, друштвено политичке организације, верске установе, као и важне породичне и личне архивске фондове. Благо нишког Архива чини и неколико збирки – збирка фотографија обухвата 7.893 фотографије почев од 1876. године, збирка плаката садржи 2.520 плаката од 1890. године до данас, у збирци позивница, каталога и проспеката са 1.420 примерака најстарија је из 1878. године, а у збирци VARIA, састављеној од појединачних значајних докумената, најстарији је бакротиск из 1737. године, који је уједно и најстарији документ Историјског архива Ниш. Архив чува и 56 старих књига насталих од 1788. до 1867. године. Најстарије међу њима, заведене под редним бројем 1. су "Басне Езопове и других баснописаца", које је превео и приредио Доситеј Обрадовић. Архив такође чува и 128 ретких књига из периода од 1868. до 1941. године, затим 201 нишку публикацију од 1885. до 1945. године, часописе и новине од 1841. до 1941. године, као и 201 црквену матичну књигу рођених, умрлих и венчаних са територије која му је дата у надлежност за период од 1832. до 1913. године. Историјски архив Ниш набавио је 2006. године опрему за микрофилмовање и самостално отпочео трајну заштиту архивске грађе, тако да је до сада на овај начин заштићено око 100.000 докумената.

У својој историји Архив у Нишу приредио је 78 тематских изложби докумената, књига, фотографија и експоната. Најновија је изложба о историји Историјског архива Ниш.

Први издавачки подухват Архив бележи 1982. године, када је штампан зборник докумената најстаријег фонда "Сокобања и срез бањски (1836-1914)". Недуго затим, објављене су и публикације "Старе и ретке књиге (1788-1945)", неколико монографија и, као најобимнији и најважнији подухват, Водич Историјског архива Ниш, штампан 1996. године. Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке "Пешчаник" новији је допринос културно просветној активности Историјског архива Ниш. Први број објављен је 2003. године, а 2006. године Министарство за науку и заштиту животне средине уврстило је "Пешчаник" у групу часописа за историју, археологију, ентологију и историју уметности на листи са ознаком R-62.

У години јубилеја Историјски архив Ниш одлучио је да пред свеколику јавност изађе са специјалним бројем часописа. "Пешчаник" број 6 резултат је напора да се одговори једном од најсложенијих и најодговорнијих задатака савременог архива – публикавању архивске грађе, односно представљању највреднијих фондова. У Историјском архиву Ниш заштићено је 56 фондова архивске грађе од изузетног и великог значаја у укупном обиму од 536,36 метара дужних. Фондове од изузетног значаја прогласила је Влада Србије одлукама из 1979. и 1998. године, а Архив Србије, на предлог нишког Архива, установио је списак фондова архивске грађе од великог културног значаја. Сви они излазе на светло дана кроз радове архивиста нишког Архива да испричају истиниту причу о догађајима, институцијама и људима који су обележили време и оставили траг о себи у периоду од 1834. до 1971. године.

Архивска грађа од изузетног значаја сврстана је у пет фондова који су илустративна сведочанства о дешавањима првих поратних година. Одмах по ослобођењу од фашизма, 1945. године, формиране су Комисија за ратну добит и Комисија за ратну штету, а Окружна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Нишу почела је рад још у току рата – на слободној територији у селу Липовцу, 8.октобра 1944.године. Из ње ће настати Окружно повереништво, које је убрзо оформило Градско повереништво за утврђивање злочина окупатора у Нишу. За годину дана рада ово Повереништво примило је 1.915 пријава против злочина окупатора, евидентирало 636 злочинаца и 1.666 жртава злочина и завршило рад оценом "да има разлога да се верује да нису сви злочинци пријављени". Овај фонд, под архивском сигнатуром "КОЗАРА" (Комисија за ратне злочине 1944-1947), садржи 2.347 предмета са 5.188 страница сведочанстава злочина у нишком, алексиначком, заплањском, моравском и сокобањском срезу.

О организацији судске власти у послератном Нишу сведочи архивска грађа фонда Окружни суд Ниш, основаног у другој половини 1944. године одлуком Окружног народноослободилачког одбора. Назив Окружни народни суд био је у употреби до 30.јуна 1948.године. Грађу овог фонда чини 100 књига, 144 фасцикле докумената и 3 кутије списка.

Окружни привредни суд формиран је 1954. године на основу Закона о привредним судовима. Иначе, привредни-трговачки судови, као посебна врста специјализованих судова, постојали су још од 1807. године.

Архивски фондови од великог културног значаја, укупно их је 51, различите су садржине и потичу из различитих историјских периода. Најстарија грађа сачувана је као сведочанство рада начелства срезова нишког, алексиначког, ражањског, сврљешког и посебно, Начелство среза бањског, који као најстарији фонд у Историјском архиву Ниш обухвата грађу насталу у периоду од 1836. до 1941.године. Вишевековног турског ропства Сокобања се ослободила 1833. године, ушла у састав српске државе – кнежевине Србије, која је већ следеће, 1934. године на фебруарској скупштини установила начин

унутрашњег уређења. Тако основана Бањска капетанија - као погранична према Турској, годину дана била је седиште Бањског округа да би, после више промена територија округа и њихових седишта, 1896. године Бањски округ ушао у састав Нишког округа. Верни и илустративан приказ друштвено економских и политичких прилика у овом периоду и живота народа после ослобођења од Турака, главна су вредност документације ових архивских фондова. Из њих се, поред осталог, може сазнати да је Ниш био седиште прве банкарске организације 1881. године, када је основана Нишка окружна штедионица, да је у овој години почела изградња пруге од Београда до Ниша и отворена Учитељска школа, а две године касније, 1883. године и прва штампарија. У фонду Начелство среза алексиначког сачувани су подаци о првој фабрици пива у Алексинцу 1865. године и првом индустријском предузећу – млину у Вакупу из 1870. године, као и о првој Женској државној школи 1858. године. У Сокобањи је још 1834. године отворена основна школа чији је први учитељ био Атанацко Радосављевић, а исте године кнез Милош је из Бање послао "два стакла воде" на анализу у Беч. На њена лековита својства скренуо је пажњу тадашњи искусни познавалац лековитих вода барон Хердер са Медицинског факултета у Бечу, који је на позив владе кнежевине Србије посетио Бању.

Историјат нишке општине прати архивска грађа неколико фондова од великог значаја: најпре фонд Општине града Ниша (1878-1915), чија је непотпуна грађа од 1902. године издвојена из знатно обимнијег фонда Градског поглаварства (1920-1941) са 122 кутије архивске грађе и 43 књиге. Приказивање ових фондова осветљава рад и активности Ниша у периоду када је он представљао други центар политичког живота Србије – од октобра 1878. до 1880. године Ниш је био средиште војне и административне управе, а први управитељ вароши Ниша био је владин изасланик Лазар Протић. Утврђивање имовинско правних и аграрних односа затечених после ослобођења ових крајева од Турака, успостављање прве здравствене службе, организација првих просветних и црквених установа били су приоритетни послови Управе, која је тадашњу варош Ниш поделила на квартаве: варошки, арнаут-пазарски и новоански. У годинама које су уследиле мењале су се административне поделе и организација – у једном часу општина нишка биће потчињена окружном одбору Топличког округа, па из њега издвојена, да би 5. новембра 1915. године престала са радом – уследила је окупација бугарске војске.

По ослобођењу Ниша 1918. године, нишка општина поново почиње рад. У року од две године изабрана су и смењена три председника, да би 24. октобра 1920. године Павле Стојковић постао први председник нишке Комунистичке општине. До почетка другог светског рата то су још били Драгиша Цветковић, др Драгутин Петковић и Драгутин-Драги Живковић. Законом о градским општинама из 1934. године, поново је одређена организација и надлежност општина и извршена промена назива у Градско поглаварство, које је радило и за време немачке окупације, али под утицајем и у вези са фелдкомандантуром 809, коју су формирале немачке власти. Градско поглаварство радило је до оснивања Народноослободилачких одбора 1944. године. Одлуку о њиховом оснивању донело

је Председништво антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије 1. децембра 1941. године. На ослобођеној територији основани су срезови: алексиначки, белопаланачки, запаљски, ражањски, сврљишки и сокобањски, а у њима народноослободилачки одбори. О сваком од њих у Историјском архиву Ниш чува се документација – укупно 37,65 метара дужних архивске грађе илустративно је сведочанство о раду послератне власти и сви су приказани у овом специјалном броју Пешчаника.

Највећа количина архивске грађе сачувана је о раду Скупштине среза Ниш (1944-1967) – 1.225 кутија документације заузело је читав један депо Историјског архива Ниш. Ништа необично, ако се зна да је нишки срез у свом саставу 1946. године имао 39 општина са бројним органима секретаријатима, одељењима, управним установама, комисијама и инспекцијама за све области друштвеног живота – унутрашње послове и општу управу, привреду, просвету и културу, народно здравље, социјалну политику, рад и радне односе.

Од укупно 60 фондова Историјског архива Ниш који се односе на послератне друштвено политичке организације, друштва и удружења, њих 8 проглашено је фондовима архивске грађе од великог значаја. Најобимнија је грађа Среског синдикалног већа – 18,8 метара дужних и Среског одбора социјалистичког савеза – 7,4 метара дужних. Архивска грађа сведочи о улози ових и других организација – Савеза омладине, Удружења бораца и ратних војних инвалида – у учвршћивању нове народне власти и остваривању циљева које је она прокламовала. Овој групи фондова припада и окружни одбор Црвеног крста са својом племенитом мисијом и у рату и у миру, увек и свуда на страни оних којима је помоћ потребна.

У области привреде и банкарства третман фондова архивске грађе од великог значаја има десет фондова. Сачувана је документација о раду првих приватних банкарских организација – Нишке акционарске штедионице, формиране 1884. године, Нишке задруге, коју је четири године касније основала група трговаца и Окружне банке Ниш, коју су као новчани завод установили богати нишки привредници 6. новембра 1907. године. Сем кредитирања грађана и подршке предузетницима, банкарске организације оснивале су своја индустријска предузећа. Тако је капиталом Окружне банке у Нишу изграђен аутоматски млин (млин Окружне банке) који је, с прекидима, радио до национализације 1946. године. Нишка акционарска штедионица саградила је предоницу памука, чији је квалитет одговарао енглеском, пошто су "најсавременије машинерије система амерканског набављене у Енглеској". Предоница је 1929. године продата индустријалцу Мити Ристићу и синовима. Електрични млин нишке акционарске штедионице основан 1910. године, доносио је једно време приходе веће од банкарских послова ове штедионице.

Нишка задруга, која је превасходно подстицала штедњу грађана, такође је 1912. године проширила делатност на привредне послове – оснивање Фабрике белих цигала и керамичких плочица на Горици и Фабрике обуће, која је 1912. године прозводила 200 пари обуће дневно. Занимљиво је да ниједна од ових банкарских организација није добила дозволу за рад после другог светског рата

– 1947. и 1948. године оне су ликвидиране, али је Архив, чувајући архивску грађу, сачувао сећање на њихову активност и допринос привредном развоју Ниша с краја XIX и у првим деценијама XX века. У то време, прецизније 11. августа 1911. године, основано је у Нишу Удружење индустријалаца које ће радити до почетка рата 1941. године. Окупационе власти наложиће, међутим, рад овог удружења и његових чланова - индустријских предузећа и у току рата. У грађи је сачуван податак да је 1941. године на подручју Моравске бановине било 30 индустријских предузећа. Ратну производњу уз помоћ страног капитала организоваће ливница Пејић, Стефановић и компанија, рудник мрког угља Јелашиница, Алексиначки рудник, као најуноснији угљенокоп у Србији (тадашње Безимено друштво за експлоатацију алексиначких рудника) организоваће производњу угља на основу договора немачких окупационих власти и белгијских власника рудника. Фабрика коже АД, приватно предузеће које је нишка Трговачка банка основала 1910. године за време окупације, као јеврејска својина, стављена је под управу немачког комесаријата и радила искључиво за потребе немачке војске. Сва ова предузећа национализована су после Другог светског рата.

До почетка рата у Нишу је радио Кредитно информативни биро - трговачки обавештајни инкасо завод, који се бавио прикупљањем информација о квалитету и стабилности фирми и појединаца који траже кредит. Од 1928. до 1944. године финансијску управну власт на подручју 27 срезова обављала је Моравска финансијска дирекција – оскудан фонд архивске грађе из зграде Дирекције страдале у бомбардовању преузет је 1952. године.

У области здравства за фондове од великог културног значаја проглашени су Клиничка болница Ниш (1918-1971) са 15,4 метра дужна архивске грађе, Завод за здравствену заштиту (1937-1944) са 32 метра дужна, Среска болница у Сврљигу (1919-1944) са 8 кутија архивске грађе и Неуропсихијатријска болница Горња Топоница (1925-1955) са 11,7 метара дужних архивске грађе. Ови фондови стварају слику развоја здравства почев од 1881. године, када је у Нишу основана Грађанска болница под називом Окружна, 1900. године, када је оснивањем Пастеровог завода почео стручни и научно истраживачки рад у области медицине, 1910. године, када је саграђена среска болница у Сврљигу, па до 1926. године, када је почело лечење душевно оболелих пацијената у болници у Горњој Топоници. Први пацијент ове болнице био је принц Борђе Карађорђевић, који ће после 15 заточеничких година из болнице изаћи 1941. године. У аутобиографског књизи "Истина о моме животу" остале су забележене принчеве речи: "Зар је требало да цео један народ, мој народ... изгуби слободу да бих је ја стекао?"

У области школства и просвете архивска грађа четири више и две средње школе у Нишу проглашена је грађом од великог значаја. Најстарија међу њима била је Државна мешовита грађанска школа, која је у Нишу у рангу ниже средње школе од 1937. до 1945. године образовала ученике за трговину, занатство и пољопривреду. Године 1948. у Нишу је основана Виша педагошка школа – прва високошколска установа, уједно и једина виша школа у Србији

јужно од Београда. Диплому ове школе за две и по деценије рада стекла су 8.142 студента, а одбрањена је и докторска дисертација, прва после Другог светског рата на југу Србије. Научно звање доктора географских наука стекао је др Јован Ђирић, касније професор Филозофског факултета у Нишу. За ову, 1948. годину везује се и оснивање Средње позоришне школе "Добрица Милутиновић" у Нишу, која је у току четворогодишњег рада одшколовала своју прву генерацију глумаца. Шездесетих година XX века основане су још три више школе у Нишу – Економско комерцијална, која је постојала 15 година и Виша управна и Виша техничка машинска, које су образовале кадрове нешто више од деценије.

Неколико фондова архивске грађе од великог културног значаја прати живот црквених општина – православне, јеврејске и муслиманске. У нишкој Епархији прве црквене општине формирају се 1890. године – до ближих сазнања о једној од њих, Горњоадровачкој, Историјски архив Ниш дошао је преузимањем архивске грађе цркве Свете тројице, у народу познатије као црква пуковника Рајевског у Горњем Адровцу. Завод за заштиту споменика културе у Нишу предузео је опсежне грађевинске и конзерваторске радове на овом објекту, који је био жалостан пример небриге, без обзира на велику историјску вредност као једини објекат такве врсте везан за српско-турски рат 1876-1878. године и улогу руских добровољаца у њему. На месту погибије најпознатијег међу њима, пуковника Николаја Николајевича Рајевског, сазидаана је црква. Занимљивост овим поводом - судбина пуковника Рајевског била је Толстојева књижевна инспирација за лик Вронског у делу "Ана Карењина".

Архивски фонд Црквено-школска јеврејска општина драгоцен је за изучавање историје јеврејског народа на овим просторима, која датира још од XVI века. Јеврејска општина је, као јако упориште, штитила права Јевреја и старала се о њиховим верским, социјалним, образовним и другим животним потребама. Јевреји су се, као и Цинцари, у Нишу бавили првенствено трговином, али је било и чиновника, лекара, правника, професора, апотекара, као и уметника и других професија. Безумље Другог светског рата у Нишу преживело је само неколико Јевреја, који су се крили под српским презименима и којима су Нишлије успеле да пруже заштиту и помоћ.

Архивска грађа која је садржај фонда Среско вакуфско-меарифско поревенство Ниш илустративно сведочи о животу Муслимана којих је до Првог балканског рата у Србији било око 15.000 са старешинством у Нишу. Ово Поверенство имало је верско имовински карактер, што значи да се старало и о имовини исламске верске заједнице, али и о оснивању и одржавању џамија и образовању исламских ученика.

Лични фонд Владислава Цветановића једини је од 17 личних фондова Историјског архива Ниш, сврстан у категорију грађе од великог значаја. Реч је о водећем инжењеру у првим деценијама XX века и првом инжењеру запосленом у тек отвореним РР заводима у Нишу. Широк је спектар интересовања Владислава Цветановића, који је студије политехнике завршио у Немачкој – од постављања прве радио телеграфске станице у Нишу за потребе српске војске, преко пројектовања бројних електричних и хидроелектричних централа, до

истраживања термалних вода у Нишкој Бањи. Рођен у Баточини, у Нишу је служио војни рок и ту остао да живи са својом породицом до смрти 1975. године.

Од седам збирки, колико има Историјски архив Ниш, четири су проглашене грађом од великог значаја. Збирка фотографија има 7.893 фотографије настале у периоду од 1876. године до данас. Збирку плаката чини 2.520 плаката који одсликавају политички, културни и целокупни живот Ниша у протеклих 116 година. Најстарији је плакат изборне кампање Либералне странке за избор Николе Рашића и Панте Срећковића за народне посланике 1890. године. У сарадњи са среским и општинском одбором СУБНОР-а формирана је најмлађа збирка – сакупљено је 77 рукописних хроника, биографија и аутобиографија учесника народноослободилачког рата драгоцене документарне вредности. Најстарија је збирка VARIA, сачињена од међусобно неповезаних докумената различитог порекла и тематике и такође различитих временских раздобља. Најстарији документ у њој је уједно и најстарији документ Историјског архива Ниш – бакротиск из 1737. године. Највећи број докумената је на српском језику, али их има и на турском, немачком, руском, бугарском и грчком језику.

Читалац ће вероватно запазити да су неки од фондова архивске грађе приказаних у "Пешчанику" број 6, детаљно обрађени и дати у форми радова за часопис, а на неке је проширеном историјском белешком тек скренута пажња као подстицај потенцијалним истраживачима за даља трагања. У сваком случају, специјални број часописа "Пешчаник" Историјског архива Ниш, излази пред критички суд архивске, научне и свеколике јавности, која ће његове домете и вредности најбоље оценити. Неспорне су, међутим, бар две ствари: најпре, објављивање архивске грађе најбољи је начин њене заштите, па је овај број "Пешчаника" управо у тој улози, уз подразумевајуће подсећање на историјске догађаје и чињенице, на оно што је стварно било и како је било, а у томе је историјска и професионална мисија свих архива у њиховој служби истини. "Снага једног народа у снази је његовог памћења" (Добрица Ћосић).

На крају, али не и најмање важно, неспоран је напор архивиста Историјског архива Ниш да, уз редован посао, у години јубилеја установе изађу са оваквом публикацијом, која је и њихова легитимација пред професионалном и укупном јавношћу.

*Главни и одговорни уредник
Иванка Станчевски*